

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Кафедра теоретичної психології

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Даяни ЛАСТАВЧУК

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«05» травня 2022 р., протокол № 10

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2022

ЗМІСТ:

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДИТИНИ	
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	6
1.1 Емоційний розвиток як предмет наукового дослідження.....	6
1.2 Особливості формування емоційної сфери дітей	
молодшого шкільного віку.....	14
Висновки до першого розділу	23
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ	
СФЕРИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	
24	
2.1 Хід, процедура та результати експериментального	
дослідження розвитку емоційної сфери у дітей молодшого шкільного	
віку.....	24
2.2 Рекомендації для батьків та педагогів щодо розвитку	
емоційної сфери у дітей молодшого шкільного віку.....	32
Висновки до другого розділу.....	35
ВИСНОВКИ.....	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	38

ВСТУП

Розвиток сучасного суспільства передбачає формування ініціативної, активної, самостійної, творчо орієнтованої особистості. Одним з джерел особистості, що активно розвивається, виступає емоційна сфера. Світ почуттів та емоцій, як та інші форми психічної діяльності, є способом відображення об'єктивного світу і людини в ньому, і є багатогранною і до кінця не вивченою сферою.

У державному освітньому стандарті початкової освіти відображаються особистісні результати освоєння основної освітньої програми, які включають: формування естетичних потреб, цінностей і почуттів; розвиток етичних почуттів, доброзичливості та емоційно-моральної чуйності, розуміння та співпереживання почуттям інших людей. У дітей молодшого шкільного віку з ослабленою здатністю до ефективної саморегуляції, емоційні проблеми виявляються з особливою силою та виразністю.

Руйнівний вплив подібного невміння справлятися зі своїми почуттями в цих дітей можуть бути різними: від невдач у спілкуванні з дорослими і однолітками до погіршення успішності в школі. Проте молодший шкільний вік є сензитивним у розвиток емоційної сфери. Цей період характеризується особливою емоційною вразливістю, сприйнятливістю, чуйністю. Вивченням розвитку емоційної сфери займалися психологи: П.К. Анохін, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.А. Даниліна, Н.А. Довга, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, П.В. Симонов, Б.М. Теплов, Д.Б. Ельконін, М.І. Лисина, У. Вундт та ін.

Особливе місце у розвитку емоційної сфери дитини займає мистецтво. Вплив мистецтва рівень розвитку емоційно-естетичного співпереживання відбито у роботах Л.С. Виготського, В.Г. Ражнікова та ін. Музика, як найемоційніший вид мистецтва, розвиває здатність співпереживати, відчувати всю гаму людських емоцій, мобілізуючи емоційно-чуттєвий світ особистості (Є.В. Назайкінський, Б.М. Теплов та ін.). Праці цих дослідників свідчать про те, що музичний розвиток дитини надає незамінний вплив на її загальний розвиток: формується емоційна сфера, удосконалюється мислення, дитина

стає чуйною до краси в мистецтві та в житті.

Аналіз літератури показав, що, попри значимість емоційної сфери у молодшому шкільному віці, її розвиток здійснюється над повною мірою. Недостатньо розроблено зміст педагогічної діяльності у розвитку емоційної сфери, не повною мірою визначено методи та прийоми організації музично-творчої діяльності щодо розвитку емоційної сфери. Таким чином, виникає суперечність між безумовною значимістю розвитку емоційної сфери молодшого школяра.

Робота проводилася на базі ЗОШ № 2, смт.Чемерівці, Кам'янць-Подільського району, Хмельницької області. У дослідженні взяли участь 20 дітей молодшого шкільного віку 8-9 років (з яких 12 дівчаток та 8 хлопчиків).

Об'єкт дослідження - емоційна сфера молодшого школяра.

Предмет дослідження - музичне мистецтво як засіб емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Мета кваліфікаційної роботи - розглянути та вивчити особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку за допомогою музичного мистецтва.

Гіпотеза дослідження- музично-творча діяльність є ефективним засобом розвитку емоційної сфери молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Дослідити особливості емоційних якостей особистості.
2. Вивчити особливості розвитку емоційної сфери в період молодшого шкільного дитинства.
3. Організувати та провести експ дослідження емоційного розвитку учнів за допомогою музичного мистецтва.
4. Проаналізувати результати проведеного експериментального дослідження.

Теоретико-методологічна основа дослідження – концепції емоційної сфери особистості О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Е.М. Листика. В.Вундта. Словник естетичних емоцій В.Г. Ражнікова. Теоретичні

психологічні закономірності молодшого школяра Я. Рейковського. Теоретичні уявлення про музичне мистецтво як засіб емоційного розвитку особистості. Л.С. Виготського.

Методи дослідження: спостереження, бесіда, тестування;

Практичне значення - результати дослідження і висновки можуть бути використані у роботі шкільного психолога щодо вирішення проблеми емоційного розвитку молодших школярів.

Теоретичне значення - дослідження полягає у поглибленні знань щодо розвитку емоційної сфери розвитку молодшого школяра.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається з вступу, основної частини, висновку, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1 Емоційний розвиток як предмет наукового дослідження

Досить велика кількість психолого-педагогічних досліджень присвячена проблемі розвитку та виховання емоцій, а також виявленню новоутворень в емоційній сфері у різні періоди розвитку особистості. Проте складність перебігу емоційних процесів зумовила неоднозначність їх параметрів у різних наукових теоріях. Ряд питань, що стосуються аналізу умов виникнення емоцій, закономірностей їхнього онтогенетичного розвитку, їх структурні та функції у поведінці, залишаються багато в чому не ясними. Для характеристики емоційної сфери, у цьому пункті ми звернемося до таких понять як емоції та почуття.

Дослідники намагалися дати пояснення, розкрити специфіку та особливості емоційно-чуттєвої сфери людини. Людина як суб'єкт практичної та теоретичної діяльності, який пізнає та змінює світ, не є ні безпристрасним споглядачем того, що відбувається навколо нього, ні таким же безпристрасним автоматом, що робить ті чи інші дії на зразок добре злагодженої машини. Діючи, вона не тільки виробляє ті чи інші зміни в природі, в предметному світі, але й впливає на інших людей і сама відчуває впливи, що йдуть від них та від своїх власних дій та вчинків, що змінюють її стосунки з оточуючими; вона переживає те, що з нею відбувається; вона відноситься певним чином до того, що його оточує. Переживання цього ставлення людини до оточення становить сферу почуттів чи емоцій [7].

З теорії Е.М. Листик, емоційна сфера - це широкий спектр внутрішніх індивідуальних переживань та почуттів. Вона займає відповідальне місце і містить деякі функціональні сторони: стимулюючу, регуляторну, оцінюючу,

заповнення нестачі інформації. По теорії Е.М. Листик емоційна сфера – це людські властивості, що складаються з кількості, якості та динамічного розвитку емоцій та почуттів. Змістові критерії емоційності наповнюють загальні явища та ситуації, що займають домінуючі позиції для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані з індивідуальними, базовими особливостями особистості, ставленням до моральності, напрямом мотивації, власними поглядами на навколишній світ, життєвими цінностями, усвідомленим вольовим управлінням [38].

По теорії С.Л. Рубінштейни емоції відносяться до високого прояву стану суб'єкта, при якому чітко усвідомлюється причина переживання. За декількома особливо показовими ознаками емоції можна охарактеризувати в суто описовому феноменологічному плані. Емоції вирізняються полярністю, тобто мають позитивний або негативний знак: задоволення - незадоволення, веселощі - сум, радість - сум і т.п. Обидва полюси не завжди є протилежними. У проявах складних почуттів людини часто утворюється суперечлива єдність: у ревнощах пристрасне кохання уживається з пекучою ненавистю [3].

Одним із провідних психологів у зарубіжній психології в галузі емоцій є Керрол С. Ізард. Він досліджував людські емоції у багатьох аспектах. К. Ізард пояснює нам, як емоції утворюють одну з найважливіших частин людської свідомості, події, пізнання. Він аналізує основні та фундаментальні теорії, основні емпіричні дослідження, щоб зібрати воедино знання та вирішити проблему в галузі розуміння емоцій людини. К. Ізард досліджує зв'язок емоцій з пізнавальною здатністю та діяльністю людини. Він вважав, що емоція це те, що переживається як почуття, що мотивує, організує сприйняття, мислення та дію [37].

Психологи О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та інші критикували К. Ізарда за його теорію, тому що він не врахував найважливіший компонент емоцій – ставлення суб'єкта, до подій, явищ, об'єктів. У вітчизняній психології ці відносини є основою емоцій. У галузі дослідження емоцій досить відомий польський психолог Я. Рейковський, він був одним із провідних європейських

психологів у цій сфері. Він розробив теоретичну схему, в якій емоції описуються як різновиди процесів психологічного регулювання діяльності, що несе в собі три компоненти: емоційне збудження, знак емоції та якість емоції. Вчений вважає, що емоційний процес народжується як реакція на життєво значуще вплив, викликаючи зміни у психічних процесах, тілесних функціях та діяльності суб'єкта [11].

Психологи вважають, що емоція – це форма взаємодії суб'єкта з об'єктами та явищами дійсності. Усього є три аспекти цих процесів: С.Л. Рубінштейн та Г.Ш. Шингаров виділяють аспект переживання [37], П.М. Якобсон, В.М. Мясіще виділяють аспект відносини [14], В.К. Вілюнас, Г.А. Фортунати виділяють аспект відображення [18]. С.Л. Рубінштейн вважав, що емоції полягають у переживанні подій та відносин, він мав на увазі, що почуття виражаються у формі переживання суб'єкта до об'єкта – до того, що він пізнає, до того, на що спрямована дія. Емоції характеризують зміст ставлення суб'єкта до об'єкту. Емоційно-вольові психічні процеси що неспроможні існувати окремо від пізнавальних процесів. Вони висловлюють знання у явищах, їх ставлення до них, як і відбивають самі явища, їх значення суб'єкта, щодо його діяльності та життя, якого оточують [13].

Інше уявлення про емоції було у П.М Якобсона, він вважав, що емоції є форма активного ставлення людини до навколишньої дійсності. Вчений говорив, що «...людина не пасивно, не автоматично відображає її зовнішнє оточення, а активно впливає на дійсність і пізнає її, водночас суб'єктивно осмислює своє ставлення до об'єктів та явищ реального світу» [24].

При зверненні до аспекту відображення важливо знати, що емоція постає суб'єкту особливою формою відображення об'єкта. Г.А. Фортунатов вважає, що емоційні процеси це свій відбиток у мозку людини його реальних відносин, тобто відносин що виникають через потреби суб'єкта до значимого йому об'єкту [18]. Багато психологів, такі як, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, сформувавши кілька домінуючих положень щодо залежності емоцій від особливостей діяльності суб'єкта, про регулятивний компонент

емоцій у даній діяльності, про розвиток емоцій у процесі збагачення соціального досвіду людиною. Виходячи з цього, простежується зв'язок емоцій із мотивацією на діяльність. А.К. Леонтьєв вважає, що емоції, що виникають у будь-якій діяльності, повністю їй підпорядковуються і відповідають. Проте іншу думку має А.В. Запорожець, він стверджує, що для реалізації своїх мотивів велику роль відіграють емоції. Він казав, що «...емоції є процесом включення, а особливою формою що сприяє відбиттю суб'єктом реальності, з допомогою якої з'являється можливість управляти цим включенням, чи точніше сказати, здійснюватиметься загальна психічна регуляція спрямованості і динаміки поведінки» [34].

Емоції виникають при взаємодії суб'єкта та об'єкта, ця взаємодія несе дуже складний характер і залежить від різноманітних зовнішніх факторів. Емоції виконують функцію пізнання у процесі відображення навколишнього світу. У пізнавальному процесі суб'єкта є дві спрямованості: перша виконує функцію відображення предметів та явищ у їх природних проявах, друга – функцію оцінювання цих явищ через призму потреб та установок суб'єкта [34].

Абсолютно з іншого боку підійшов П.В. Симонов. Він має теорію, згідно з якою емоція народжується у суперечності між кількістю готівкової інформації та інформації, яка необхідна для вирішення завдання, що стоїть перед суб'єктом. Вчений розробив формулу, що підтверджує цю теорію: $(E = P/N - C)$, де «P» є потреба, «N» є необхідністю, «C» є окремим емоційним явищем. Формула допомагає висловити ті чинники, які призводять до появи емоції – потреба та ймовірність її задоволення на даний момент [15]. Інший погляд на емоції був у вітчизняного психолога Б.І. Додонів. Він не згоден з П.В. Додоновим і говорив, що на даному етапі розвитку науки неможливо охопити всі емоції лише однією математичною формулою [15].

Працюючи над проблемою розвитку емоцій, Б.І. Додонов звертав увагу на те що, що наука повинна охоплювати вивчення психічної діяльності, що предметом має бути емоційно-оцінна діяльність людини, а не окремий емоційний процес. Виходячи з цього, вчений вважав, що емоція – це оцінка

необхідна для існування тіла і розуму і системи їх регуляції. Також Б.І. Додонов вважав, що емоція – це позитивна самостійна цінність, тобто цінність мотиваційного характеру, спрямованого на досягнення мети [31]. Перша систематично розроблена характеристика емоційної сфери належить основоположнику інтроспективної психології В. Вундту. Він вважається прихильником сенсуалістичної теорії, дана теорія визначає взаємозв'язок емоцій із найпростішими психічними процесами та відчуттями.

У своїй теорії В. Вундт вказував на двокомпонентність структури емоційних процесів. На основі дослідження вчений виділив шість основних компонентів емоційного процесу та запропонував три основні виміри емоцій: задоволення – невдоволення, напрямок – дозвіл, збудження – заспокоєння. Ця характеристика знаходить свій відбиток у тривимірній теорії почуттів У. Вундта [17]. У той же час К. Ізард запропонував свою класифікацію. Він виділяв ряд фундаментальних емоцій та ряд похідних емоцій. До фундаментальних емоцій він відносив: інтерес – хвилювання, радість, подив, горе – страждання, гнів, огида, зневага, страх сорому, вина. З синтезу кількох фундаментальних емоцій виникають комплексні емоційні стани такі як: тривожність, яка може поєднувати страх, гнів, провину і навіть інтерес – збудження. Так само до складних (комплексних) емоційних переживань може належати любов і ворожість [36].

Психолог Н.Я. Грот пропонує групувати емоції, спираючись на два основних емоційні стани – песимізм і оптимізм. Н.Я. Грот вважав, що дані ключові стани характеризуються тим, що вони несуть у собі переважання позитивних та негативних почуттів та відповідні їм будову мислення. Точка зору вченого полягала в тому, що оптимістичний та песимістичний настрій здатен лише знижувати енергію раціональної діяльності суб'єкта. Оптимісти, досягаючи результату, послаблюють його своєю самовпевненістю та надією на зовнішні сили, а песимісти малюють безнадійно похмуру картину світу. Людина, яка постійно перебуває під впливом оптимістичного чи

песимістичного настрою, відчуває труднощі у постановці життєвих цілей та способі досягнення цих цілей [27].

Інший погляд на характеристику емоційної сфери був у О.М. Леонтьєва. Він вважав, що в ході свого розвитку емоції диференціюються та утворюють у людини різні їхні види, які відрізняються за своїми психологічними характеристиками та закономірностями протікання. Вчений, класифікуючи емоційні явища, поділив їх на три групи: афекти, емоції та почуття.

Афекти - сильні емоційні переживання, що протікають короткочасно, що супроводжуються різкими руховими проявами та висцелярними проявами, зміст та характер прояву може змінюватися під впливом виховання та самовиховання суб'єкта. Афекти можуть викликатись не тільки факторами, що впливають на сферу фізичного існування, пов'язану з біологічними потребами та інстинктами. Також вони можуть виникнути у соціальних відносинах внаслідок соціальної оцінки чи соціальних санкцій. Відмінною особливістю афектів є те, що вони виявляються після ситуації, яка спрацювала на їх появу; у зв'язку з цим їхня регулююча функція є похідним до утворення специфічного досвіду - афективних слідів. Афективні сліди допомагають суб'єкту у подальших ситуаціях регулювати свою поведінку, ніж викликати новий афект. Інша властивість афектів полягає в тому, що повторення ситуацій, що викликають той чи інший негативний афективний стан, що веде до акумуляції афекту, яке може розрядитись у бурхливій афективній поведінці – афективному вибуху.

Емоції на відміну афектів протікають триваліше і іноді досить слабо виявляються у зовнішній поведінці. Вони мають чітко виражений ситуаційний характер, тобто виражають оцінне особисте ставлення до ситуації, до діяльності суб'єкта та проявів у цій діяльності. Однією з їх особливостей є те, що вони здатні передбачати ситуацію, що ще не настала, або подія. Головна особливість емоцій полягає у їх здатності узагальнювати та комунікувати; тому емоційний досвід людини набагато ширший, ніж індивідуальні переживання: формуються в результаті емоційних співпереживань, що

виникають у спілкуванні з іншими людьми, і зокрема передаються засобами мистецтва. Тому емоції перебувають у іншому відношенні до особи та свідомості людини, ніж афекти.

Емоції сприймаються суб'єктом як стан мого "я", а афекти - як стани, що відбуваються "у мені". Виділення почуттів як особливого підкласу емоційних процесів є умовнішим і менш загальноприйнятим. Важливою рисою для їх виділення послужив їх чітко виражений предметний характер, який виникає в результаті специфічного узагальнення емоцій, що зв'язується з фантазією або ідей про якийсь об'єкт - конкретний або узагальнений, абстрактний [16].

По теорії С.Л. Рубінштейна - почуття виявляються у формі переживання суб'єкта до об'єкта, до навколишньої дійсності, до його діяльності та пізнання. Почуття фарбують і заповнюють ставлення суб'єкта до об'єкту. Почуття можна розділити за певними групами, виходячи з їхньої предметної сторони: інтелектуальні почуття, естетичні почуття, моральні почуття. Також почуття можна розділити з емоційного рівня: любов, ненависть, захоплення, засудження, подив тощо. За своєю теорією С.Л. Рубінштейн виділяє світоглядні почуття, що ґрунтуються на узагальненому сприйнятті абстрактного мислення: іронія, гумор, відчуття височини, трагізму тощо. Ці почуття можуть виявлятися як індивідуальний стан, реакцією на певні події, які виражають стійкі установки суб'єкта на те, що відбувається навколо нього [7].

Поступово, розвиваючись, емоції втрачатимуть свою інстинктивну основу, що спричинить придбання складного обумовленого характеру, далі диференціюючись, утворюється різноманіття видів вищих емоційних процесів: соціальних, інтелектуальних та естетичних, які становлять головний зміст емоційного життя людини [16]. Єдиної думки у вітчизняній та зарубіжній психології щодо емоцій не існує. Емоції завжди розглядаються у межах інших процесів.

Глибокий психологічний зміст є однією з основних труднощів у вивченні емоцій. Вітчизняні та зарубіжні вчені зробили величезний внесок у

теоретичне та практичне вивчення емоцій та почуттів, хоча є ще багато невирішених проблем у цій сфері. Досі перед психологами стоїть важке завдання у диференціації реальних та естетичних емоцій. Л.С. Виготський у своїх працях використовував такий термін як емоції мистецтва, він вважав, що придушення зовнішнього прояву емоцій, при збереженні потенційної сили є відмінна риса естетичної емоції. Він говорив, що емоції мистецтва – це розумні емоції, які вирішуються зазвичай, у образах фантазії. Ще однією особливістю даних емоцій і те, що вони мають змішаний характер. Вчений вважає, що ця двоїстість полягає у відмінності та протилежності напряму «емоцій змісту» та «емоцій форми».

Л.С. Виготський говорив, що «...мистецтво перешкоджає лише моторному вираженні емоцій. В остаточній точці протилежні емоції стикаються, утворюючи ряд емоцій, який був викликаний мистецтвом, цей процес називається катарсис естетичних емоцій» [18].

Автор словника естетичних емоцій, В.Г. Ражніков вважав, що естетичні емоції, тобто художні настрої, ознаки естетичного характеру, утворені не матеріально і не регулюються на соматичному рівні, лише відгукуються на високі і духовні потреби людини. Народження естетичних емоцій обернено пропорційно народженню твору мистецтва, одне породжує інше. На думку В.Г. Ражнікова особливість природи естетичних емоцій у тому, що вони феноменально «не існують». У чуттєвому полі людини естетичні емоції не виявляються до того часу, поки людина, діяльність якої насичена художньою роботою не відчуває бажання «описати» свій піднесений стан, і змістом своєї роботи особливими, нестійкими, ефемерними, естетичними ознаками. Поки людина не звернеться до цієї спеціальної мови, не втілить ці ознаки у вигляді асоціацій, не зобразить їх, не віднесе їх до цілісного образу свого творіння і не транслюватиме на слухача [6].

Через війну аналізу літератури проблеми розвитку емоційної сфери, зіставлення точок зорів різних авторів у визначенні поняття «емоційна сфера», спираємося на позицію Е.М. Листок. Автор визначає емоційну сферу як

широкий спектр внутрішніх індивідуальних переживань та почуттів [48]. Розвиток емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку полягає у розширенні уявлень про різноманітність людських емоцій, у розвитку адекватного емоційного реагування, емоційної експресії та емпатії. Структурними компонентами емоційної сфери молодшого шкільного віку є:

- когнітивний: проявляється у адекватному визначенні емоцій, з урахуванням відчуття в емоційний стан іншого;
- емоційний: проявляється у зовнішньому вираженні різноманітних емоцій та емоційних проявів;
- дієвий: проявляється у здатності до гнучкого реагування та саморегуляції емоційних проявів на емоційний стан іншої людини.

1.2 Особливості формування емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік – це вік інтенсивного розвитку емоційної сфери. Емоційна сфера грає велику роль розвитку багатьох когнітивних функцій, ефективно протікає процес інтелектуалізації всіх психічних процесів, настає їх усвідомлення і довільність. Формується довільна і свідома здатність фіксувати інформацію, формується довільність уваги, навчається вчитися раціонально застосовувати знання до практичного вирішення будь-яких завдань, утворюється здатність теоретично мислити. Дані новоутворення, які у навчальній діяльності, свідчать про розвиток емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку.

Дуже часто розумова діяльність та висловлювання дітей молодшого шкільного віку або фактори, що впливають на них ззовні, супроводжуються яскравими емоційними переживаннями. Діти, які навчаються 1 та 2 класів, дуже бурхливо та емоційно реагують на оформлення класу, навчальних посібників, ІКТ-технології. Емоційно пофарбовані факти запам'ятовуються

навчальними міцніше, і зберігаються у пам'яті більш тривалий час, ніж факти, які викликали емоційний відгук дитини молодшого шкільного віку. Коли ми звертаємося до того, хто навчається, ми повинні пам'ятати про те, щоб наша педагогічна взаємодія має бути насичена позитивними емоціями.

Дуже важливим моментом при засвоєнні нових знань є не тільки їхнє усвідомлення учням, але і його відчуття в них. Перед тим як піднести нове знання, вчитель повинен підготувати емоційну сферу того, що навчається так, щоб нове знання зв'язалося з позитивною емоцією. Нові знання засвоюватимуться простіше, якщо вони пройдуть через почуття учня [26].

Відправною точкою будь-якої виховної роботи повинні бути схвильованість і емоційна піднесеність. Чим менший вік того, хто навчається, тим це становище має більше значення для виховання та отримання нових знань. Для учнів перших та других класів включення ігрових моментів у процес навчання допомагає створити такий емоційний фон, який допоможе полегшити вирішення навчальних проблем та допоможе підвищити рівень мотивації учнів на відкриття нових знань [11].

Діти молодшого шкільного віку часто відчувають складнощі у регуляції своїх емоційних проявів, зазвичай зовні це відбито на їхній міміці та позях. Таке безпосереднє виявлення та прояв своїх емоцій та почуттів пояснюється недостатнім розвитком у молодших школярів гальмівних процесів у корі головного мозку. Для регулювання підкорки, яка пов'язана з проявом найпростіших емоційних похідних, таких як: сміх, сльози і т.д., недостатньо справляється кора великих півкуль головного мозку. Виходячи з цього, у дітей можуть виникати афективні стани: спалахи радості чи гніву, смутку. Такі емоційні стани часто переходять у протилежні. Діти молодшого шкільного віку швидко заспокоюються, як і швидко збуджуються [7].

Вольовий розвиток дітей молодшого шкільного віку супроводжується стримуванням своїх емоцій. Учні перестають вигукувати на уроці, а при виникненні невдач намагаються стримати сльози. Першокласник вже здатний регулювати свої емоції ефективніше в порівнянні з дитиною старшого

дошкільного віку. Дітям молодшого шкільного віку характерна емоційна «заразливість». Ця здатність дитини полягає у неусвідомленому відображенні від емоційних переживань іншого. Викладачам початкової школи відомий той факт, що сміх окремих учнів здатний викликати сміх в інших учнів у класі. Молодший школяр може почати плакати побачивши сльози свого однокласника, не через те, що він переживає яке невирішене завдання, а через те, що бачить сльози на його обличчі [29].

Виникнення певних емоцій в дітей віком молодшого шкільного віку пов'язані з обстановкою, у яку потрапляють. Спостереження за незвичайними подіями, різноманітні яскраві життєві уявлення та переживання можуть викликати у дітей цього віку емоції. Тому різні виховні заходи не викликають у молодших школярів жодного позитивного ефекту, якщо в них не задіяні приклади, пов'язані з життєвим досвідом дітей, наповнених емоційними переживаннями. Враховуючи цю особливість, потрібно надавати навчальний матеріал, який повинен спиратися на життєвий досвід та емоційно-чуттєву сферу учня [7].

Участь у житті шкільного колективу формує у дітей молодшого шкільного віку почуття колективізму та закликає до взаємодопомоги. У тих, хто навчається, накопичується корисний практичний досвід поведінки в суспільстві, цьому передують розподіл і виконання обов'язків у класі, спільна навчальна діяльність, культурно-суспільна діяльність та взаємна відповідальність один за одного. На основі отриманого досвіду у дітей молодшого шкільного віку формується почуття обов'язку та відповідальності, вміння контролювати свої емоції та регулювати особисті інтереси на користь загальним цілям колективу. Складаються моральні норми поведінки, у колективі помітно впливає формування почуття товариства та дружби у молодших школярів. Почуття чесності, взаємодопомоги та поваги одне одного, що формуються у шкільному колективі, переносяться і на особисті дружні та товариські відносини учнів цього віку.

Показовими є відмінності у характері дружби у молодших школярів різних класів. У учнів I та II класів дружні взаємини ще недостатньо стійкі та мотиви дружби слабо усвідомлюються. Нерідко діти цього віку змінюють своїх друзів за випадковими та суб'єктивними мотивами. В основі дружби молодших школярів лежать спільні інтереси, переважно пов'язані з ігровою діяльністю, з проведенням вільного дозвілля, прогулянками тощо.

На основі порівняно обмежених інтересів складаються певні дружні взаємини та формуються відповідні дружні почуття дітей семи – дев'ятирічного віку. Дитина молодшого шкільного віку оцінює свого друга, зазвичай виходячи з того, яку користь особисто йому несе друг, що особисто йому робить. Пред'явлені вимоги до свого друга дитина даного віку не завжди відносить до себе, у нього ще немає усвідомлення того, що дружба будується на рівноправності та виконанні рівних обов'язків. Звідси випливає відповідальність за підтримання та припинення взаємин. Дитина молодшого шкільного віку зазвичай переносить всю провину свого друга [5].

Страх - це та емоція, яка може виникнути в період новонародженості. Найбільш сенситивний період до страхів проявляється в сім років, коли дитина вступає до школи, період адаптації дитини молодшого шкільного віку протікає досить тривожно, що може призвести до виникнення цієї негативної емоції. Причому дівчатка більш схильні до виникнення даної емоції, ніж хлопчики [36]. Діти молодшого шкільного віку іноді починають боятися персонажів казок, героїв мультфільмів, оскільки іноді не відокремлюють вигадку від реальності. Причиною цього може бути безліч біологічних і соціокультурних чинників. Варто звертати увагу на те, як у порівнянні з дітьми дошкільного віку збільшується частота уявних або прогнозованих переживань різноманітних загрозливих переживань у дітей молодшого шкільного віку. Дані страхи формуються з урахуванням минулого, пережитого досвіду дитини. Наявність уявних страхів, про «сигнали», свідчить, що пристосування до нових сфер життя молодшого школяра відбуватиметься найсприятливіше, адже «сигнали» виступають у ролі регулятивного компонента поведінки [15].

Страхи дитини молодшого шкільного віку відбивають його сприйняття навколишнього світу, рамки якого йому розширюються дедалі більше. Здебільшого страхи виникають через події у сім'ї, школі та групі однолітків. Старі вигадані страхи поступаються своїм місцем усвідомленим справам і турботам. Страхи можуть викликати уроки, медичні процедури, природні явища, відносини між однолітками [13]. Сором – найтяжка емоція із соціальним критерієм. За силою прояву сором перебуває над страхом. Дитина молодшого шкільного віку соромиться через засудження своєї поведінки, через скоєний вчинок або коли відчуває незадоволеність собою. Сором, як страх осуду формується у віці від трьох до семи років, будучи соціальною формою страху. Визначається дана емоція не фізичними характеристиками, а соціальним значенням [36].

Причини виникнення сорому різноманітні. Сором може виникати через порушення заборон старших, через матеріальні втрати, наприклад, коли розбив тарілку, через погані оцінки в школі або форми суспільного осуду. Сором робить дітей молодшого шкільного віку сприйнятливими до зовнішніх оцінок оточуючих. Іноді дитина може відчувати болючі відчуття, захищаючи свою гідність. У деяких випадках сором може мотивувати, спонукає молодшого школяра розвиватися, щоб не стати гіршим за інших однолітків. Іард вважав, що часте переживання даної емоції може перешкоджати розвитку особистості [9].

Причини виникнення гніву у молодшому шкільному віці можуть бути різноманітними. Гнів може бути викликаний фізичними перешкодами, образами, різними правилами поведінки. Гнів – це та фундаментальна емоція, яка контролюється особливо ретельно у процесі соціалізації дитини молодшого шкільного віку, адже відкрито висловлювати свій гнів у суспільстві неприпустимо [8]. Якщо гнів не виражатиметься, це може призвести до різноманітних психосоматичних захворювань. Тому необхідно навчити дитину молодшого шкільного віку висловлювати свої почуття протесту та роздратування через творчу діяльність. Процес сублімації

надаватиме тонізуючий ефект на психіку дитини. Так само важливо навчити дитину спокійно та словесно висловлювати свої емоції та почуття [36].

Важливо звертати увагу батьків на те, що на агресивність дітей впливає міра покарання. У дітей, яких суворо карають удома, починають виявляти агресію на іграшки, чого не простежується у грі дітей, яких карали менш суворо. Однак повна відсутність покарань може викликати зворотний ефект. Діти, чиї агресивні дії були попереджені у грі – у житті стали поводитися менш агресивно. Вираз радості в дітей віком молодшого шкільного віку дізнається легко. Радість робить міцнішими дружні стосунки, посилює сприйнятливність до нового, підвищує мотивацію до вчення. Радість сприяє заспокоєнню і може додати впевненість у відповіді на уроці [11].

Позитивні емоції в дітей віком молодшого шкільного віку розвиваються під час ігрової ситуації під час уроку чи дослідницької діяльності. Момент переживання радості у ігровій діяльності в дітей віком різного віку різний. Діти дошкільного віку радість викликає сам процес гри, а дітей молодшого шкільного віку – процес завершення, процес отримання бажаного результату у грі. У міру дорослішання у молодшому шкільному віці відбувається накопичення соціального досвіду, на основі наслідування, діти починають радіти за своїх однолітків, близьких, рідних [36].

Інтерес – це вибіркове ставлення особистості об'єкту з точки зору його життєвого значення та емоційної привабливості. Спочатку, в дітей віком молодшого шкільного віку інтерес носить стихійний характер, потім, коли інтерес стверджується, може стати потребою. Поступово у молодших школярів інтереси стають стійкішими [36]. Спочатку дитина молодшого шкільного віку ще не знайома зі змістом навчальних предметів і в неї відсутні пізнавальні інтереси до навчального матеріалу. Інтереси формуються у процесі вивчення самих дисциплін: математики, граматики, навколишнього світу, літературного читання. Якщо учні, проходячи цей етап, не відчують сильних складнощів, то у них виробляються пізнавальні інтереси, які є основою навчальної діяльності.

Рівень самооцінки дитини молодшого шкільного віку, а також її емоційний стан залежить від обстановки будинку. У неповних сім'ях часто зустрічаються діти із заниженим рівнем самооцінки. У цих сім'ях батьки найчастіше не приділяють належної уваги розвитку дитини, турботі про її інтереси; у сім'ї немає системи правил, що регулюють спосіб життя сім'ї. У таких умовах дитина почувається некомфортно, вона уникає спілкування з батьками. У сім'ях з позитивним психологічним кліматом, спостерігається інше ставлення до дитини, тут воно шанобливе та дбайливе, у таких сім'ях діти ростуть із нормальною самооцінкою [17].

У школі учні початкових класів виконують низку відповідальних шкільних обов'язків, які оцінює та заохочує вчитель. Такі умови викликають у молодшого школяра радість, задоволення, інколи ж навіть прикрість, невдоволення, переживання. Шкільні невдачі можуть породжувати роздратування. Обов'язково потрібно допомагати учням, щоб невдачі не викликали в них тривалих стресових ситуацій. Зазвичай невдачі в дітей віком молодшого шкільного віку дають поштовх виникнення бажання вчитися краще або виправити свої недоліки.

Від першого до третього класу помітно збагачуються моральні почуття у початкових класів, що навчаються. У першому класі дані почуття ґрунтуються на своєму особистому досвіді – на досвіді своєї поведінки, поведінки своїх батьків, вказівки вчителя чи батьків. У тих, хто навчається другого і третього класу, вплив на розвиток моральних почуттів впливає художня література, музика, кіно. За розвитком моральних почуттів дітей молодшого шкільного віку змінює та його поведінка. Якщо першому класі учнів здійснює моральні вчинки, дотримуючись вказівок старших, то до третього класу дитина більшою мірою орієнтується на свої уявлення і робить такі вчинки з власної ініціативи [3].

Таким чином, зі вступом дитини до школи, її емоційна сфера різко змінюється. Виявляється велика сенситивність до страхів, за погані позначки з предметів та соціальні оцінки однолітків та дорослих може з'явитися сором,

розвивається позитивна емоція така як радість, формується інтерес до відкриття нових знань. Змінюється стиль життя дитини, змінюється його відношення з однолітками та дорослими. Діти молодшого шкільного віку на початковому етапі свого навчання (1-2 клас) – ще тільки входять у життя колективу, вони ще недостатньо навчилися регулювати свої емоції у відносинах, ще не повною мірою їхні стосунки будуються на взаємоповазі, вони ще слабо розвинені, і не несуть особисту відповідальність перед своїм класом. Всі ці моральні якості перебувають у початковій щаблі формування [6].

В учнів у третьому і четвертому класах досвід взаємовідносин з однолітками багатший. Виходячи з цього, у них формуються міцніші дружні взаємини, які починають відігравати більш значущу роль у формуванні та розвитку моральних якостей дитини молодшого шкільного віку. У тих, хто навчається, розширюється коло спільних інтересів, які сприяють створенню дружби. Дружні почуття виявляються у прагненні бути корисним своєму товаришу чи другу, відповідно до своїх дій і вчинків, у взаємній відповідальності один перед одним. Діти молодшого шкільного віку починають формуватися більш інтимні дружні почуття, які виражаються у співчутті, у прагненні поділитися один з одним своїми переживаннями. Розлади та конфлікти, як правило, переживаються серйозно та глибоко [3].

У дітей молодшого шкільного віку формування моральних почуття часто випереджає знання дитиною моральних норм. Той, хто навчається не завжди здатний пояснити, чому потрібно поводитися відповідним чином у тій чи іншій обстановці, але сформоване моральне почуття завжди допоможе зробити правильний вибір. Тому при вихованні моральних почуттів важливо спиратися на досвід дитини, щоб створювати умови для збагачення цього досвіду. Інтелектуальні почуття дітей молодшого шкільного віку залежать від накопичення предметних знань та вдосконалення когнітивних процесів. Дані почуття вдосконалюються в активній розумовій діяльності і виявляються в допитливості, почутті задоволеності при досягненні результатів та почутті

незадоволеності при невдачах. Розвиток інтелектуальних почуттів має поступовий характер. Спочатку дані почуття безпосередньо залежать від самого процесу вчення, незалежно від його змісту. Потім учнів починає цікавити сенс досягнутих результатів розумової праці. У молодшого школяра виникає почуття задоволеності від вирішення складніших проблем.

Інтелектуальні почуття у молодших школярів пов'язані більше з наочними предметами, з образами та уявленнями, між абстрактними думками та ідеями. У дітей цього віку переважає інтерес до пізнання фактів, певних подій та явищ. Так само розвиток інтелектуальних почуттів дітей молодшого шкільного віку пов'язаний із зростанням та задоволенням їх духовних потреб. Учні одержують задоволення від прочитаної книги, від нового відкриття, від вирішеного завдання. Якщо у процесі навчання в дитини немає емоційного відгуку на навчальну діяльність, це може призвести до ослаблення інтелектуальних почуттів. Навчальному стає нецікаво відкривати нове, читати, займатися творчістю [11].

У навчальній діяльності та позакласних заняттях молодших школярів є багато джерел виникнення естетичних почуттів. Сприйняття різних картин та ілюстрацій під час уроків, екскурсії до музеїв, спостереження природних явищ, відвідування кінотеатрів, читання художньої літератури, радіо і телебачення, та багато іншого сприяють розвитку в дітей естетичних почуттів. Таким чином, підбиваючи підсумок вище сказаного можна дійти невтішного висновку у тому, що особливістю емоційної сфери у молодшому шкільному віці є таке:

- дитина продовжує освоювати соціальні форми вираження почуттів;
- змінюється роль емоцій у діяльності дитини, формується емоційне передбачання;
- формуються вищі почуття: моральні, інтелектуальні, естетичні;
- здатний передбачати емоційні результати своєї діяльності;
- молодший школяр перетворюється на суб'єкт емоційних відносин, співпереживаючи іншим;

- завдяки досить розвиненій мовленнєвій діяльності емоції стають усвідомленими.

Висновки до першого розділу.

Емоційна сфера - це широкий спектр внутрішніх індивідуальних переживань та почуттів. Вона займає відповідальне місце і містить деякі функціональні сторони: стимулюючу, регуляторну, оцінюючу, заповнення нестачі інформації. По теорії С.Л. Рубінштейни емоції відносяться до високого прояву стану суб'єкта, при якому чітко усвідомлюється причина переживання. За декількома особливо показовими ознаками емоції можна охарактеризувати в суто описовому феноменологічному плані. Емоції вирізняються полярністю, тобто мають позитивний або негативний знак: задоволення - незадоволення, веселощі - сум, радість - сум і т.п. Емоції виникають при взаємодії суб'єкта та об'єкта, ця взаємодія несе дуже складний характер і залежить від різноманітних зовнішніх факторів. Емоції виконують функцію пізнання у процесі відображення навколишнього світу. У пізнавальному процесі суб'єкта є дві спрямованості: перша виконує функцію відображення предметів та явищ у їх природних проявах, друга – функцію оцінювання цих явищ через призму потреб та установок суб'єкта.

Молодший шкільний вік – це вік інтенсивного розвитку емоційної сфери. Емоційна сфера грає велику роль розвитку багатьох когнітивних функцій, ефективно протікає процес інтелектуалізації всіх психічних процесів, настає їх усвідомлення і довільність. Формується довільна і свідома здатність фіксувати інформацію, формується довільність уваги, навчається вчитися раціонально застосовувати знання до практичного вирішення будь-яких завдань.

РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Хід, процедура та результати експериментального дослідження розвитку емоційної сфери у дітей молодшого шкільного віку

Відповідно до висунутої мети, завданнями дослідно-пошукової роботи є наступні етапи:

1. Визначення рівнів розвиненості емоційної сфери молодших школярів на констатуючому етапі у досліджуваній групі дітей, аналіз отриманих результатів і основні формулювання завдань для подальшої роботи з дітьми.

2. Розробка змісту проектувальної роботи з розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку у процесі музично-творчої діяльності.

Проектувальна робота проводилася на базі ЗОШ № 4. У дослідженні взяли участь 20 дітей молодшого шкільного віку 8-9 років (з яких 12 дівчаток та 8 хлопчиків). Для проведення констатуючого етапу необхідно було визначити показники та критерії емоційної сфери, розробити характеристику рівнів, визначити діагностичні завдання. З цією метою було поставлено такі завдання:

1. Визначити діагностичні тести виявлення рівнів розвиненості емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку у процесі музично-творчої діяльності.

2. Визначити показники та критерії, необхідні для виявлення рівнів розвиненості емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку.

3. Виявити рівні розвиненості емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку у процесі музично-творчої діяльності.

На основі визначення поняття «емоційна сфера» та виявлених структурних компонентів було визначено показники та критерії емоційної

сфери, а також розроблено характеристику рівнів її розвитку у молодших школярів. Таким чином, до показників розвитку емоційної сфери було віднесено:

1. Емпатія

Цей показник характеризується такими критеріями, як:

- вміння відчутись в емоційний стан іншої людини та визначити її емоційний стан;

- вміння виявляти співчуття, доброзичливість, співпереживання.

2. Емоційне реагування

Цей показник характеризується такими критеріями, як:

- здатність до гнучкого перемикавання та саморегуляції емоційних проявів;

- переважання у поведінці позитивних емоційних станів.

3. Емоційна виразність

Показник характеризується критеріями:

- здатність висловлювати невербальними засобами різноманітні емоції;

- природні та виразні емоційні прояви.

Оцінка розвиненості кожного показника визначалася за допомогою критеріїв, співвіднесених із трьома рівнями розвиненості емоційної сфери: високим, середнім та низьким.

Для виявлення рівня розвитку емоційної сфери молодших школярів було обрано такі діагностичні методики та адаптовано для даного дослідження:

- Методика «Прояв емпатії до однолітка» Є. М. Васильєвої;

- Методика «Визначення емоційності» В.В. Суворова;

- Методика вивчення емоційних проявів дітей під час прослуховування музичних творів (модифікація методики А.Д. Кошельової).

1. Методика «Прояв емпатії до однолітка» О. М. Васильєвої

Ціль: виявити рівень розвиненості показника «емпатія».

Матеріал: 10 проблемних ситуацій.

Методика проведення: дітям пропонується спрогнозувати власну поведінку у 10 проблемних ситуаціях, запропонованих у формі індивідуальної бесіди. Завдання розділені на 5 підгруп:

- 1 блок – надання допомоги іншому;
- 2 блок – обмеження особистих інтересів;
- 3 блок - прояв співчуття до товариша, який порушив будь-яку норму поведінки або вказівку дорослого;
- 4 блок – прояв радості;
- 5 блок – надання допомоги однолітку у скрутній ситуації.

Відповіді дітей оцінюються у балах. Кількість набраних балів по кожному блоку залежить від адекватності та обґрунтованості відповіді, її поширеності та варіативності. У кожному блоці фіксована вища (максимальна) межа кількісної оцінки відповідей дітей: для 1 блоку – 9 балів, для 2 блоків – 8 балів, для 3 блоків – 10 балів, для 4 блоків – 3 бали, для 5 блоків – 3 бали. Підраховується кількість набраних дитиною балів. 22-33 бали – високий рівень розвитку емпатії молодшого школяра, а також високий рівень спеціальної поінформованості (обсяг уявлень про емоції та почуття людини). 11-21 бал – середній рівень розвитку емпатії. 0-10 балів – низький рівень розвитку емпатії.

Аналіз результатів за методикою «Прояв емпатії до однолітка» О.М.Васильєвої показав, 11 дітей (45%) мають середній рівень розвитку емпатії, це свідчить, що у них недостатньо розвинене вміння співпереживати, співчувати іншому. Високий рівень продемонстрували 5 дітей (30%), у них спостерігається здатність визначати та розуміти емоційний стан інших, виявляти співчуття.

Низький рівень мають 5 дітей молодшого шкільного віку (25%), що свідчить про те, що вони не можуть розрізняти емоційні стани інших, співпереживати, надавати допомогу та підтримку. Якісний аналіз результатів показав, що найбільше позитивних відповідей було дано дітьми на питання, що відображають ситуації: надання допомоги однолітку, прояв співчуття.

Найменша кількість була надана у ситуаціях, спрямованих на утиск особистих інтересів та прояв радості.

Діти, які активно брали участь у методиці, давали повні відповіді та виявляли зацікавленість – показали високий рівень розвитку емпатії. Вони здатні відчутти емоційний стан іншої людини і визначити її, а також виявити співчуття, доброзичливість, співпереживання. Данило П. та Артем А., відповідаючи на перше запитання, запропонували посадити на плечі друга, щоб він зміг повісити свій рушник. У ситуації із замком Таня М. пропонує домовитися з подругою, щоб вони разом з сусідкою по парті разом пішли грати. А Аня Б. запропонувала подарувати сусідці по парті свій сарафан, який вона принесе з дому. Ярослав Л. запропонувала поділитися своєю цукеркою, співчуваючи однокласнику, який не втримався та з'їв свою. Маша Ч. із задоволенням би поділилася своєю шафкою на все своє життя.

Учні здатні відчутти емоційний стан іншого, але стримані у прояві співчуття, доброзичливості, співпереживання мають середній рівень розвитку емпатії. Наприклад, Оля П., Саша Ч., Данило К. готові співпереживати та допомагати у тих випадках, у яких не потрібно жертвувати своїм: допомогти повісити рушник, застібнути замок на сарафані. Однак інші учні, Олена С., Даша Т., Настя О., Люда С., Марина Д. Максим Х., у деяких ситуаціях готові прийти на допомогу або поділитися лише певними речами: вони готові відлити мильних бульбашок, а поділитися цукеркою або шафкою – ні. Олег М., Сергій Р., Олеся Р., Гриша З., Оксана Ф мають низький рівень розвитку емпатії, вони часто давали відповідь «не знаю», вагалися у відповідях.

2. Методика «Визначення емоційності» (В.В. Суворова)

Ціль: виявити рівень розвиненості показника «емоційне реагування».

Матеріал: тест із 19 питаннями.

Методика проведення дослідження проводиться індивідуально. Кожній дитині необхідно відповісти на 19 запитань, використовуючи відповіді «так» чи «ні»

Запитання:

1. Чи можете ви сильно почервоніти від збентеження або сорому так, що самі відчуваєте, що щоки палають і сльози обертаються на очі?
2. Чи доводилося вам бліднути від страху чи прикрості?
3. Чи часто ви бентежитесь, чи властива вам сором'язливість?
4. Чи легко вас розсмішити?
5. Чи можуть у вас з'явитися сльози від естетичного насолоди, коли слухаєте музику, читаєте вірші?
6. Чи пробивав вас піт у неприємній або важкій обстановці?
7. Чи спостерігається у вас сухість у роті при сильному хвилюванні? Чи сідає у вас голос?
8. Чи може якась незначна ситуація зіпсувати вам настрій?
9. У моменти сильного хвилювання чи збентеження чи не відчуваєте ви скутості кінцівок, коли ноги стають негнучкими, «ходульними» чи «ватними» і підкошуються?
10. Чи не помічали ви тремтіння пальців рук при сильному хвилюванні чи збентеженні, чи не буває у вас внутрішньої тремтіння та ознобоподібного стану («мороз по шкірі»)?
11. Чи відчуваєте ви потік тепла всередині себе, коли вас хвалять за добру справу?
12. Ви справді перед кожним виступом так хвилюєтеся, що вам здається, що ви все забули?
13. Чи властиво вашому настрою часто змінюватися протягом дня?
14. Чи можете ви під час відповіді на іспиті, публічного виступу втратити думку, розгубитися та замовкнути?
15. Чи часто ви дратуєтесь і обурюєтесь? Чи можете, розсердившись на дитину, гаряче покарати її?
16. Чи властиво вам сваритися з близькими, якщо бачите несправедливість їхніх вчинків? Чи часто при цьому справа закінчується вашими сльозами, смутком і каяттям?

17. Ви дійсно не можете відключитися від неприємностей і прикростей, не думати про них і поганий настрій повністю володіє вами тривалий час?

18. У моменти хвилювання чи збентеження ви стаєте надмірно метушливими?

19. При хвилюванні у вас виникають болі в області сонячного сплетення?

За кожну ствердну відповідь («Так») нараховується 1 бал. Чим більше балів набирає дитина, тим вища її емоційність, здатність регулювати свої емоції.

- від 0 до 7 балів – низький рівень емоційності;
- від 8 до 12 балів – середній рівень;
- від 13 балів та вище – високий рівень емоційності.

Аналіз результатів визначення рівня емоційного реагування за методикою «Визначення емоційності» В.В. Суворової, показав, що 11 дітей (55%) мають середній рівень, що свідчить про недостатню сформованість саморегуляції у прояві емоцій, їх недостатнє регулювання. 5 дітей (25%) мають високий рівень – вони здатні до гнучкого перемикавання та саморегуляції емоційних проявів, переважає позитивний настрій. А низький рівень мають 4 дитини (20%), що говорить про їхню нездатність регулювати свої емоційні стани, переважно у дітей переважають негативні емоційні стани.

Якісний аналіз за даною методикою показав, більшість учнів мають середній рівень розвитку показника. Ці учні відчують труднощі у перемиканні і саморегуляції емоційних проявів, у тому числі у емоційних станах присутні як негативні, і позитивні емоційні прояви. Аня Б., Олена С., Настя О., Олеся Р відповіли, що колір обличчя не змінюється при збентеженні, але можуть легко заплакати від образи. Оля П., Люда С., Марина Д, Ярослава Л., говорить про те, що в хвилюючі моменти їх кидає в жар, але вони не почуваються розгублено. Хлопчики – Данило К. та Діма Г. стають дуже дратівливими, коли гніваються, але почуваються спокійно у хвилюючих

ситуаціях. У всіх, хто навчається із середнім рівнем розвитку показника, спостерігаються складності в самоконтролі.

Високий рівень мають Саша Ч., Данило К., Таня М., Маша Ч., Артем А. Це дуже емоційні учні, здатні до гнучкого перемикавання та саморегуляції емоційних проявів, у них переважають позитивні емоційні прояви. Саша Ч., Таня М., Маша У. мають такі особливості, при яких у них червоніє обличчя, сідає голос, але у них часто переважає гарний стійкий настрій. Данил П, Артем А., часто дратуються, але швидко справляються зі своїми емоційними проявами, зазвичай переважає гарний настрій, вони досить швидко абстрагуються від неприємних ситуацій. Найменше учнів, що знаходяться на низькому рівні. Це учні, у яких переважають негативні емоційні прояви, які важко переключають емоційний стан. Сергій Р., Гриша З., Максим Х., Оксана Ф. є дратівливими і неадекватно реагують на хвилюючі ситуації, виявляють свою закритість та емоційну скнарість.

3. Методика вивчення емоційних проявів дітей під час прослуховування музичних творів. (Модифікація методики А.Д. Кошельової).

Ціль: виявити рівень розвиненості показника «емоційна виразність».

Методика проведення дослідження: учню пропонується прослухати музичний твір Д.Б. Кабалевського «Три подружки» і мімічно зобразити настрій героїв твору, а потім потрібно підібрати музичний інструмент, який відповідає емоційному стану героя і виразно «зіграти», виявляючи зовні ті почуття, які переживаєш.

Аналізується те, як діти втілюють емоційні стани героїв, робиться висновок про виразність та багатство експресивно-мімічних засобів спілкування та про розвиненість вміння розуміти емоційні стани інших людей та співпереживати їм та висловлювати свої почуття за допомогою музичних інструментів. Аналіз результатів з методики вивчення емоційних проявів дітей під час розігрування сюжетних сценок А.Д. Кошельової показав, що 8 дітей (40%) мають середній рівень, вони здатні правильно вибрати музичний інструмент, який відповідає емоційному стану героїв - персонажів, але при

цьому обмежено його використовують. Стільки ж відсотків дітей (40%) мають високий рівень, це говорить про те, що діти вибирають відповідний музичний інструмент, використовують його самостійно в міру своїх можливостей, проектуючи різні настрої, емоційні стани героїв. Низький рівень мають 4 молодших школяра (20%), що свідчить про нездатність вибрати музичний інструмент, відповідно, вони можуть через звуки музичних інструментів висловити емоційний стан героїв. Якісний аналіз результатів за цією методикою говорить про те, що учні, що знаходяться на високому рівні легко втілюють свої емоційні прояви за допомогою міміки, виразно і природно можуть трансформувати свої емоції в звучання музичних інструментів. Оля П., Олена С., Діма Г., Настя О., Данило П, Данило К., Ярослава Л. дуже швидко і точно розпізнали та мімічно зобразили настрої героїв твору «Три подружки».

Правильно, за настроєм змогли підібрати музичний інструмент та зімпровізувати на ньому. Учні, що знаходяться на середньому рівні такі як: Аня Б., Саша Ч., Маша У., Артем А. змогли зобразити мімічно емоційний стан героїв твору, але у них виникли складнощі у підборі музичного інструменту та в самому процесі музикування. Люда С., Марина Д., Гриша З., Маша У., Оксана Ф. теж розпізнали і спроектували мімічно емоційний стан героїв твору, але їм знадобилося більше часу на підбір музичного інструменту, так само вони були скуті у вираженні емоцій у процесі музикування. Олег М., Сергій Р., Олеся Р., Максим Х. - знаходяться на низькому рівні. Вони виникли складності у вираженні емоцій мімічно. У Олега М., Олесі Р., Максима Х., не вдалося підібрати інструмент, що підходить для вираження емоційного стану героя твору. Сергію Р. не вдалося вибрати музичний інструмент.

Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження дозволяє зробити такі висновки: На початковому етапі нашої роботи було виявлено переважно середній рівень розвиненості емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку. На рівні розвиненості емоційної сфери перебувають 5 учнів. На середньому рівні розвиненості перебуває 9 учнів. На низькому рівні розвиненості емоційної сфери є 6 осіб.

Таким чином, діагностична робота дозволила нам виявити вихідний рівень розвиненості емоційної сфери молодших школярів у сукупності виділених показників та сформулювати завдання проєктувального етапу нашої роботи:

1. Розробити комплекс занять у розвиток емоційної сфери молодших дошкільнят у процесі музично-творчої діяльності.

2. Розробити завдання з метою розвитку у молодших школярів:

- емпатії;
- емоційне реагування;
- емоційної виразності.

3. Реалізувати, виявлені методи та прийоми розвитку емоційної сфери відповідно до кожного етапу її розвитку в процесі музично-творчої діяльності.

2.2. Рекомендації для батьків та педагогів щодо розвитку емоційної сфери у дітей молодшого шкільного віку

У теоретичній частині роботи на основі аналізу літератури було виділено базові теоретичні основи змісту педагогічної роботи, що розкривають потенціал музично-творчої діяльності у розвитку емоційної сфери у молодших школярів, а саме:

- розвиток емоційної сфери - це послідовний процес, тому ефективність використання музично-творчої діяльності у розвитку емоційної сфери у молодших школярів потребує поетапних дій з боку педагога;

- моделювання системи соціально-емоційних відносин у наочно-дієвій формі у творчих завданнях, реалізація їх дитиною та орієнтування у цих відносинах;

- зміна позиції дитини у напрямі подолання пізнавального та особистісного егоцентризму та послідовної децентрації, завдяки чому відбувається усвідомлення власного «Я» і зростає міра соціальної

компетентності та здатності до вирішення проблемних ситуацій;

- становлення поряд з ігровими реальних відносин, як рівноправних партнерських відносин співробітництва та кооперації між дитиною та однолітками, що забезпечують можливість позитивного особистісного розвитку;

- організація поетапного відпрацювання нових, більш адекватних способів орієнтування дитини в проблемних ситуаціях, їх інтеріоризація та засвоєння;

- організація орієнтування дитини на виділення емоційних станів, що переживаються нею, забезпечення їх усвідомлення завдяки вербалізації, і, відповідно, усвідомлення сенсу проблемної ситуації та оформлення її нових значень;

- розвиток здатності дитини до довільного регулювання діяльності з урахуванням підпорядкування поведінки системі моральних правил.

З урахуванням названих положень було визначено зміст педагогічної роботи щодо розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку у процесі музично-творчої діяльності. Музично-творчу діяльність ми розглядаємо як імпровізаційну дитячу творчість, що сприяє розвитку умінь відчутись в образ, визначати та виражати емоції, що виникли в процесі сприйняття музики, та знаходити адекватні способи дії [9].

Метою педагогічної роботи у сукупності виділених показників є розвиток емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку, розвиток емпатії, емоційного реагування та емоційної виразності. В основу розробки змісту комплексу занять покладено провідні дидактичні принципи, актуальні для сучасної освіти, що включають:

- принцип культуровідповідності, що полягає у послідовному освоєнні різноманітних напрямів музичної творчості, у освоєнні культурного простору;

- принцип особистісно-діяльнісного підходу, що передбачає визнання діяльності як провідної ролі навчання та виховання дітей, розвитку емоційної сфери, здібностей (музичних, художніх, інтелектуальних, фізичних),

пізнавальних процесів, особистісних новоутворень;

- принцип гуманізації, що передбачає реалізацію педагогічної роботи в умовах особистісно-орієнтованої моделі музично-педагогічного процесу;

- принцип індивідуалізації, обліку вікових можливостей дітей визначення індивідуального шляху розвитку кожної дитини.

Умовами педагогічної роботи щодо розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку є:

- включення школярів до активної творчої діяльності під час виконання комплексу ігрових завдань;

- ведення у освітній процес ситуацій, що активізують емоційну сферу школярів;

- організація спільної творчої діяльності педагога та учнів, заснована на єднанні емоційно-ціннісних відносин.

Для розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку було виділено методи відповідно до виділених показників. Для розвитку показника "емпатія" у дітей молодшого шкільного віку були використані дані методи:

- метод уподібнення характеру звучання музики (О.П. Радінова);

- метод створення мистецького контексту (Л.В. Горюнова).

Для розвитку показника «емоційне реагування» у дітей молодшого шкільного віку було використано такі методи:

- метод емоційного орієнтування (С.М. Чемортан);

- спосіб контрастного зіставлення (О.П. Радынова).

Для розвитку показника «емоційна виразність» у дітей молодшого шкільного віку були використані такі методи:

- метод створення композицій (Л.В. Горюнова);

- метод пластичного інтонування (Тобто Вендрова);

- прийом вільного диригування (Тобто Вендрова).

Педагогічна робота з розвитку емоційної сфери молодших школярів у процесі музично-творчої діяльності дозволяє активізувати процес емоційного розвитку, що призведе до розвитку виділених показників та критеріїв

емоційної сфери.

Висновки до другого розділу.

На основі визначення поняття «емоційна сфера» та виявлених структурних компонентів було визначено показники та критерії емоційної сфери, а також розроблено характеристику рівнів її розвитку у молодших школярів.

Аналіз результатів за методикою «Прояв емпатії до однолітка» О.М.Васильєвої показав, 11 дітей (45%) мають середній рівень розвитку емпатії, це свідчить, що у них недостатньо розвинене вміння співпереживати, співчувати іншому. Високий рівень продемонстрували 5 дітей (30%), у них спостерігається здатність визначати та розуміти емоційний стан інших, виявляти співчуття.

Низький рівень мають 5 дітей молодшого шкільного віку (25%), що свідчить про те, що вони не можуть розрізняти емоційні стани інших, співпереживати, надавати допомогу та підтримку. Якісний аналіз результатів показав, що найбільше позитивних відповідей було дано дітьми на питання, що відображають ситуації: надання допомоги однолітку, прояв співчуття. Найменша кількість була надана у ситуаціях, спрямованих на утиск особистих інтересів та прояв радості.

Діти, які активно брали участь у методиці, давали повні відповіді та виявляли зацікавленість – показали високий рівень розвитку емпатії. Вони здатні відчувати емоційний стан іншої людини і визначити її, а також виявити співчуття, доброзичливість, співпереживання.

ВИСНОВКИ

Значимість розвитку емоційної сфери під час молодшого шкільного віку залежить від того, що емоції цьому віковому етапі управляють і регулюють усіма психічними функціями, впливають на розвиток.

Розвиток емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку полягає у розширенні уявлень про різноманітність людських емоцій, у розвитку адекватного емоційного реагування, емоційної експресії та емпатії. Структурними компонентами емоційної сфери молодшого шкільного віку є: когнітивний, емоційний та дієвий.

- когнітивний компонент проявляється у адекватному визначенні емоцій, з урахуванням відчуття в емоційний стан іншого;
- емоційний компонент проявляється у зовнішньому вираженні різноманітних емоцій та емоційних проявів;
- дієвий компонент проявляється у здатності до гнучкого реагування та саморегуляції емоційних проявів на емоційний стан іншої людини.

На основі виявлених структурних компонентів розвитку емоційної сфери було визначено показники, критерії та розроблено рівні розвиненості емоційної сфери молодших школярів.

До показників розвиненості емоційної сфери було віднесено:

- емпатія;
- емоційна виразність;
- емоційне реагування.

Ефективним засобом розвитку емоційної сфери молодших школярів є музично-творча діяльність, як художньо-образний педагогічний засіб впливу на внутрішній емоційний світ людини. Музично-творча діяльність полягає у тому, що сприйнятий і усвідомлений музичний образ перетворюється на образ, своєрідний одиниці мислення. Ставши внутрішньою формою, вона набуває самостійності життя і здатності впливати на діяльність суб'єкта. Образ здатний виконати у педагогічному процесі функцію зразка, керуючого подальшою

поведінкою людини, тобто регулятивну або нормуючу функцію.

Таким чином, творча діяльність у розвитку емоційної сфери дитини розуміється нами як імпровізаційна творчість, яка виникає в індивідуальній чи колективній діяльності та спрямована на розвиток вміння відчутись в образ, визначати та виражати емоції, що виникли у процесі сприйняття музики, та знаходити адекватні образи методи дії.

У ході роботи було визначено можливості творчої діяльності у розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку.

Музично-творча діяльність сприяє:

- збагаченню емоційно-чуттєвого досвіду молодшого школяра;
- реалізації та вираженню дитиною своїх почуттів та емоцій;
- формуванню досвіду емпатійної поведінки на основі входження до емоційно-образного змісту музичного твору проживання емоцій та почуттів, втілених у музиці;
- інтеріоризації ціннісних основ музичного мистецтва (духовних, естетичних цінностей) у внутрішній досвід дитини;
- розуміння та усвідомлення власних емоцій;
- розвиває здатність до саморегуляції емоційних проявів.

З метою підвищення рівня розвиненості емоційної сфери молодших школярів був розроблений комплекс занять з розвитку емпатії, емоційної виразності та емоційного реагування, як значущих компонентів емоційної сфери. На основі всього вищесказаного можна висунути припущення про те, що розроблений комплекс занять щодо розвитку емоційної сфери молодших школярів буде ефективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрія В. Педагогіка творчого саморозвитку: інноваційний курс / Володимир Андрія. – К: Основа, 2016. – 318 с.
2. Бондаровська В.О. Школа для батьків. – К.: Розрада, 2006. – 338с.
3. Браїлко Т.Б. Особливості мислення молодших школярів / Тетяна Браїлко. – Х.: «Ранок», 2014. – 65 с.
4. Васецька П. Темперамент в індивідуальному стилі діяльності молодших школярів // Початкова школа. - 1999. - №6. - С. 7-8.
5. Власова О.І. Педагогічна психологія: Навч. посібник- К.: Либідь, 2005. - 400 с.
6. Дьюї Д. Психологія і педагогіка мислення / Джон Дьюї. – Вінниця: Лабіринт, 2016. – 192 с.
7. Заброцький М.М. Вікова психологія. – К.: МАУП, 1998. – 92с.
8. Киричук О. В. Формування інтересу до навчання у молодших школярів / О.В. Киричук. – М.:ВЛАДОС, 2014. – 428 с.
9. Колягін Ю.М. Ще раз про цікаве в навчанні молодших школярів / Ю.М. Колягін // Початкова школа. – 2012. – №9
10. Коробко СЛ., Коробко О.І. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. - К.: Літера ЛТД, 2006. -416 с.
11. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.школа, 1989. – 608с.
12. Кочерга О.С. Психофізіологія дітей 6 року життя. – К.: Шк.. світ, 2007. – 128с.
13. Кузьменко В, Котлярова І. Регулювання емоційних проявів у дітей // Палітра педагога. - 2005 - № 2. - С.14-16
14. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128с.
15. Мазур О.Д. Дитячі страхи.// Психолог. – №39. – 2007. – с.15-18.
16. Максим О.В. Особливості емпатійної поведінки вчителя початкової школи.// Практична психологія та соціальна робота. - №7. – 2005.

– с.11-15.

17. Масенко В.П. Індивідуальний розвиток дитини. – К.: Главник, 2007. – 128с.

18. Мельник Ю. Формування уяви молодших школярів засобами предметів / Наукові записи ТНПУ ім. В. Гнатюка. Педагогіка. – Тернопіль. – 2013. – с. 50.

19. Омельченко Я.В. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – К.: Шк. Світ, 2008. – 112с.

20. Павелків Р.В. Дитяча психологія: Навч.посіб. - К.: Академвидав, 2008. - 432 с.

21. Павленко Т. Комунікативні аспекти емоційного розвитку дітей // Палітра педагога. - 2003. - № 2 - С. 19-22.

22. Павленко Т.І. Емоційний розвиток дітей.// Психолог. - №41. – 2002. – с.8-9.

23. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.1/ Упоряд. В.Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.

24. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.2/ Упоряд. В.Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.

25. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.3/ Упоряд. В.Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.

26. Психологічний довідник учителя: в 4 кн., кн.4/ Упоряд. В.Андрієвська. Наук.ред. С.Максименка. – К.: Главник, 2005. – 96с.

27. Редкол В.В. Розвиток психіки школярів в процесі навчання / В.В. Редкол, О.А. Давидов. – К.: Знання, 2013. – 154 с.

28. Савчин М.В. Вікова психологія: Навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 360 с.

29. Скрипченко О. Психічний розвиток учнів / Олександр Скрипченко. – К.: Стікс, 2014. – 104 с.

30. Скрипченко О. Розумовий розвиток молодших школярів / Олександр Скрипченко. – К.: Знання, 2015. – 248 с.

31. Скрипченко О.В., Подалко О.С, Скрипченко Л.О. Психолого-педагогічні основи навчання. - К.: УЦДК, 2005. - 712 с.
32. Сопрун І.П. Емоційна сфера дітей, що виховуються в різних соціальних умовах // Наука і освіта. - 2001 - № 6 - с.63-66.
33. Сопрун І.П., Чебикін О.Я. Прояв агресивності у дітей, що виховуються в різних соціальних умовах // Наука і освіта. - 2003 - № 5-6. - С.51-53.
34. Степанов О.М. Основи психології і педагогіки: Посібник. - К.: Академвидав, 2003. - 504 с.
35. Суботіна Л. Розвиток уяви в дітей: [популярний посібник для батьків і педагогів] / Людмила Суботіна. – Київ: Академія, 2014. – 140 с.
36. Тамберг Ю. Як навчити дитину думати: [навч. посіб.] / Юрій Тамберг. – К.: Знання, 2014. – 320 с.
37. Теоретичні основи педагогічного процесу: [прогр. для студ. пед.інститутів]. – К.: Академія, 2014. – 167 с.
38. Терлецька Л.Г. Психологія дитинства: практикум. Навчальний посібник. – К.: Главник, 2006. – 144с.
39. Титаренко Т.М. Кризове психологічне консультування. – К.: Главник, 2004. – 96с.

АНОТАЦІЯ

Ластавчук Д.Р. Розвиток емоційної сфери молодших школярів. Рукопис Дослідження на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія», Львів. 2022.

У роботі висвітлено особливості розвитку емоційної сфери молодших школярів. Проаналізовано існуючі підходи до емоційного розвитку дітей.

Визначено можливості музичної творчої діяльності для розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку. Доведено що музично творча діяльність є ефективним засобом розвитку емоційної сфери розвитку молодших школярів.

Розроблено комплекс занять для розвитку емоційної виразності і емоційного реагування. Та рекомендації для педагогів та психологів з метою оптимізації емоційної сфери молодших школярів.

Ключові слова: емоційна сфера, молодші школяри, емпатія, музична діяльність

ANNOTATION

Lastavchuk D.R. Development of the emotional sphere of junior schoolchildren. Manuscript.

The paper highlights the peculiarities of the development of the emotional sphere of junior high school students. Existing approaches to children's emotional development are analyzed.

Possibilities of musical creative activity for development of emotional sphere of children of primary school age are defined. It is proved that musical and creative activity is an effective means of developing the emotional sphere of development of junior schoolchildren.

A set of classes for the development of emotional expression and emotional response has been developed. And recommendations for teachers and psychologists in order to optimize the emotional sphere of junior high school students.

Key words: emotional sphere, junior schoolchildren, empathy, musical activity